

Ігор Сапожников

Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи

Протягом останніх 10-15 років, завдяки зусиллям багатьох дослідників, вирішення проблем хронології пам'яток пізнього палеоліту півдня Східної Європи і їхньої періодизації вийшло на новий якісний рівень. Цьому сприяло отримання значної кількості абсолютних дат (табл. 2 і 3), поява сучасних хроностратиграфічних розробок, а також дослідження низки нових, в тому числі й багатошарових стоянок. Крім того, зараз з'явилась можливість кореляції отриманих результатів з новими і уточненими хронологічними колонками пам'яток сусідніх регіонів – Костюнківсько-Борщівського району, Середнього Подністров'я, Східного Прикарпаття та ін., а також із загальними схемами розвитку верхнього палеоліту Європи. У статті підбиті найважливіші підсумки робіт в цьому напрямку, проаналізовані старі і нові проблеми, а також намічені перспективи для подальших досліджень.

Перші схеми розвитку пізнього палеоліту регіону були запропоновані ще у 1930-50 х роках видатними палеолітознавцями – Г.А. Бонч-Осмоловським [1934], П.П. Ефименком [1953] і П.Й. Борисковським [1953]. Оновлені підходи стали можливими на початку 1980-х років у зв'язку зі значним збільшенням обсягів джерельної бази і появою перших абсолютних дат [Рогачев, Аникович, 1984]. Хоча питань хронології і культурної періодизації торкалось багато авторів, для вирішення поставлених проблем найбільше значення мають такі роботи: по зоні степів [Станко, Свеженцев, 1988; Krotova, 1995; Сапожников, 1995; 2002; 2003; 2003-2004; Кротова, 2000; 2003], по Криму [Колосов и др., 1990; 1990а; Колосов, 1991; Бибиков и др., 1994; Cohen et al., 1996; Маркс, Монигал, 2000; Чабай и др., 1998; Чабай, 2000; Yanevich et al., 1996; Яневич, 1999; 2000; Demidenko, Otte, 2000-2001; Сапожников, 2002а; 2004в; Демиденко, 2003; Степанчук та ін., 2004]. Назвемо також праці, присвячені усьому регіону в цілому [Cohen, Otte, 1996; Cohen, Gorelik, 1998; Cohen, 1999; Sapozhnikov, 2003; Сапожников, 2004б; 2005; Герасименко, 2003], та ще більш загального характеру [Аникович, 1991; 2003; Anikovich, 1992; Синицын и др., 1997; Залізник, 1998; 2000; Cohen, Stepanchuk, 1999; 2000-2001; Чабай, 2003; Djindjian et al., 2005].

В цій статті використана загальна геохронологічна схема розвитку пізнього палеоліту, створена автором на підставі розробок М.Ф. Веклича [1982; 1987], з урахуванням нових матеріалів [Walker, 1995; Djindjian et al., 1999; Reussen et al., 2001; Bosselin, Djindjian, 2002; Djindjian, 2002; та ін.]:

Початкова пора (додофіновський або добрянський верхній палеоліт) – закінчується близько 32 тис. років ВР (далі – ТЛ).

Рання пора (= дофіновському горизонту) – 32-22 ТЛ. В ній три рівні: нижній – близько 32-29, середній – 29-25 та верхній – 25-22 ТЛ, які в цілому відповідають трьом теплим фазам – арсі, мезьє і тюрсак.

Середня пора (= ранньопричорноморському підгоризонту) – 22-16,5 ТЛ. Розділена на три рівні: нижній – 22-20, середній – 20-18 та верхній (= дріасу-Ia) – 18-16,5 ТЛ. В ній наявні: тепла фаза ложері (21-20 ТЛ), що розділяє дві льодовикові фази, частина другої з яких була максимальною (19-18 ТЛ).

Заключна (пізня) пора (сумарно = середньо- і верхньопричорноморському підгоризонтам) – 16,5-10,3 ТЛ з трьома рівнями: *нижнім* – 16,5-15,0 (15,5-?; ляско), *середнім* – (15,5-?) 15,0-13,0 (дріас-Iб, рауніс, дріас-Iс) та *верхнім* – 13,0-10,3 ТЛ (бьолінг, дріас-II, алерьод – разом

“пізньогляціальний інтерстадіал”, а також стадіал дріас-III) (табл. 1) [Сапожников, 2004; Sapozhnikov, 2004].

ЗОНА СТЕПІВ

Хронологія пам'яток. У цій, найбільшій за площею частині регіону відомо близько 40 місцезнаходжень і стоянок пізнього палеоліту, з яких понад 40 досліджені шляхом проведення стаціонарних розкопок. Детальний огляд історії вивчення проблем хронології опублікований [Сапожников, 2005]. Зараз хронологічна колонка пам'яток зони степів виглядає таким чином:

Рання пора – 32-22 ТЛ.

Нижній рівень – (32-28 ТЛ). Стратифіковані пам'ятки відсутні. Зелений Хутір I, II, Ненасиць III, Перемога I і Ворона III (н. шар) - ?

Середній рівень – (28-25 ТЛ). Іллінка, обидва шари Міри, Бірюча Балка II (гор. 3, 3-а).

Верхній рівень – (25-22 ТЛ). Гор. VI Осокорівки (?).

Середня пора – 22-16,5 ТЛ.

Нижній рівень – (22-20 ТЛ). Сагайдак I (н. шар), Анетівка I, Муралівка, Золотівка I, Михайлівська Балка, Вознесенка IV (н. шар), гор. V-а Осокорівки (?), Івашків VI.

Середній рівень – (20-18 ТЛ). Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа, Кайстрова Балка VI, Ворона III (в. шар), гор. IV Осокорівки (?).

Верхній рівень – (18-16,5 ТЛ). Ями, Кам'яна Балка II (н. шар), обидва шари Федорівки, Вознесенка IV (осн. шар), гор. II-III Осокорівки, Кайстрова Балка IV, Калфа, Кам'янка, Капустяна Балка і Антонівка III (?).

Заключна (пізня) пора – 16,5-10,3 ТЛ.

Нижній рівень – (16,5-15,0 ТЛ). Говоруха, Кам'яна Балка II (сер. шар), Мінсьєвський Яр, Нововолодимирівка II, Дмитрівка (в. шар).

Середній рівень – (15,0-13,0 ТЛ). Янісоль, Кам'яна Балка I, Кам'яна Балка II (в. шар), Кам'яна Балка III (Третій Мис), Вісла Балка, Рогалик VII, Кайстрова Балка I-III, Підпоріжний II, низка шарів Ямбургу і Дубової Балки (?), Чобручі, Любимівка I, III, IV, Сомова Балка, Першопокрівка I, Михайлівна II, Каштаєва Балка, Юр'івка I, Українка I і Солоне Озеро (VI, IX, IX-а та ін.).

Верхній рівень – 13,0-10,3 ТЛ. Більша частина пам'яток Рогалицько-Передільського району, Леонтіївка, Сурський V, Царинка, Михайлівка (Білолісся – сер. і в. шари) [Сапожников, 2003; 2005].

Автор повністю усвідомлює, що ця колонка має робочий характер, буде і навіть має уточнюватися, оскільки не всі включені до неї комплекси датовані на підставі абсолютних дат, стратиграфічних або палінологічних даних. Проте, нові дати, отримані нещодавно за українсько-французькою програмою (координатор – Ф. Джинджан) у Київської радіовуглецевої лабораторії (М.М. Ковалюх), вже підтвердили її правильність для двох з них – печери Іллінки і Великої Акаржі (табл. 2).

Загалом колонка пізнього палеоліту зони степів є найбільш фрагментарною для періоду від 32 до 22 ТЛ. Щоправда, останнім часом в нас з'явилися підстави (одна дата) для виділення першого комплексу початкової пори пізнього палеоліту (до 32 ТЛ). Це Бірюча Балка Ia, шар 3 (табл. 2) [Матюхин, 2004]. Але поки що ми утримуємось від однозначного заключення до публікації стратиграфії цієї пам'ятки.

З найважливіших стратиграфічних спостережень, які мають реперний характер, відзначимо залягання низки культурних шарів пам'яток ранньої пори у одному з трьох

викопних ґрунтів дофіновського горизонту (н. шар Ворони III, гор. 3, 3-а Бірючої Балки II), шару Муралівки у ґрунті, який слід співставити з фазою ложері [Спиридонова, 1991]*, виділення й датування ще двох викопних ґрунтів, пов'язаних з ляско (Кам'яна Балка II, сер. шар) і раунісом** (Кам'яна Балка II, в. шар) [Леонова и др., 2001-2002], а також найпізнішого ґрунту (частіше – підґрунтя) на деяких Рогалицьких стоянках [Герасименко, 1997] і у Михайлівці [Сапожников, 2004а], яку слід визнати бьоллінгсько-алерьодською [Сапожников, 2005].

Культурна послідовність буде охарактеризована на підставі розроблених М.В. Аніковичем визначень технокомплексів (ТК) – селетоїдного, оріньякоїдного і граветоїдного [Анікович, 2003, с.15-16]. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям світового палеолітознавства. Так, Ф. Джинджан, Я. Козловський і М. Отт використовують поняття “культурних фацій” – “оріньясьєн”, “граветьєн”, “солютрен”, “магдалієн” та ін. Для періоду від 21 до 13,5 ТЛ вони застосовують терміни “епіоріньясьєн”, “епіграветьєн” або “оріньякоїдний епіграветьєн”, а для періоду пізньюльодовиків'я – “фінальний епіграветьєн”. Для визначення локальних особливостей введені уточнення – “павловьєн”, “молодовьєн”, “шан-кобієн” та ін. [Djindjian et al., 1999, p. 19, s.143-144].

Рання пора (близько 32-22 ТЛ). В цей час в зоні степів відомі прояви селетоїдного (верхній шар Міри, низка шарів Бірючих Балок і, можливо, Іллінка), оріньякоїдного (Зелений Хутір, Ненаситець III, Перемога I і Ворона III) та граветоїдного (нижній шар Міри) ТК [Сапожников, 2005]. Підкреслимо, що середнім рівнем цієї пори поки що надійно датовані лише селетоїдні і граветоїдні пам'ятки (табл. 2). Про можливе датування місцевого оріньяку можна судити по низці оріньяцьких шарів стоянки Міток-Малу Галбен у Румунії, яка росташована ближче інших до розглядуваного нами регіону (датовані від 32,7 до 27,5 ТЛ) [Haesaerts et al., 2004, p.50].

Нещодавня поява у степах граветського комплексу нижнього шару Міри і його датування [Степанчук та ін. 2004а] не викликає подиву. Такі індустрії присутні у багатошарових пам'ятках Подністер'я (найраніші датуються близько 29-28 ТЛ) [Haesaerts et al., 2003, p. 166]. Відзначені вони й у Костьонках, де другий шар Костьонок 8 має дату 27,7 ТЛ [Палеолит..., 1982, с.101-108; Сапожников, 2004 б]. Теж саме можна сказати і про селетоїдну індустрію верхнього шару Міри (з низкою оріньякоїдних рис – „дюфурами”, специфічними типами скребачок та ін.), яку В.Ю. Коєн, В.М. Степанчук [2000] і М.В. Анікович [2003] співставляють з Костьонками 15 (городцовською АК), що правомірно як з точки зору типології, так і хронології.

Отже, протягом ранньої пори пізнього палеоліту ми бачимо в степах присутність оріньяку, на зміну якому приходять гравет***, а також індустрії селетоїдного ТК. Слід

* Аналогією цього ґрунту є так званий “гмелінський”, в якому залягає 3-й шар Костьонок 21, датований близько 21-22 ТЛ [Синицын и др., 1997, с.49; Сапожников, 2004б]. Ще один її аналог наявний у колонці Молодового V (гор. 14-1), у якому залягає 6-й шар з датами 20.320 і 20.470 ТЛ [Haesaerts et al., 2003, p. 166, fig. 3, 8, 9]. Відповідна тепла фаза (bg_c) наявна і у найновішій палеогеографічній схемі України [Герасименко, 2004, с.19, рис. 1].

** Ляско і рауніс можна легко співставити з фазами df₁ і df₃ схеми Н.П. Герасименко [2004, с.20, рис. 1; 2003].

*** Така ситуація добре кореспондується з низкою регіональних колонок Західної і Центральної Європи [Djindjian et al., 1999]. Наприклад, у французькому Перигорі оріньяк I-IV датується від 34 до 28 ТЛ [Djindjian, 2003]. Близькі дати має оріньяцька усть-каракольська індустрія на Алтаї [Деревянко, Шуньков, 2004]. Проте, ми не можемо не назвати оріньяцьку індустрію третього шару Костьонок I, середні датування якої (за 8 датами) складають близько 25 ТЛ. Щоправда, ще одна його дата дорівнює 20,9, дві – перевищують 32, а ще одна – 38 ТЛ [Синицын и др., 1997, с. 50]. Про те, що цей шар може

підкреслити, що у Центральній Європі та у Прикарпатті гравет і павловьєн існують приблизно до 22,3-23 ТЛ [Haesaerts et al., 2004, fig. 7].

Середня пора. Кам'яні індустрії, віднесені до кожного з трьох її рівнів, мають певну культурну специфіку.

Нижній рівень (близько 22-20 ТЛ). Усі індустрії, що входять до нього, можна визначити як оріньякоїдні, а точніше – епіоріньякські [Сапожников, 1995, с.173; 2002; та ін.]. Нагадаємо, що частина з них віднесена Ф. Джинджаном до фази 4А його схеми (перший максимум оледеніння), датований 22,0-21,0 ТЛ (табл. 1). Іноді це явище має назву оріньяк-V [Djindjian, 2002; 2002a] або оріньякоїдний епігравет [Djindjian et al., 1999] і такі індустрії атрибутовані у різних районах Західної і Центральної Європи [Djindjian et al., 2005]*. В цілому нашим висновкам відповідає і точка зору О.О. Кротової, але вона датує пам'ятки цього кола ширше в межах усієї середньої пори пізнього палеоліту [Кротова, 2000, с.92-95].

Раніше усі названі степові комплекси були описані автором як “граветоїдний епіоріньяк” [Сапожников, 2003]. Зараз мені здається можливим охарактеризувати таким терміном тільки Анетівку I, Івашків VI, а також Рашків VII у Молдові. Решта індустрій цього рівня практично не має граветських елементів і тому можуть бути визначені більш загально як епірін'якські (Муралівка, Колотівка I, Михайлівська Балка і Сагайдак I). Зараз можна дуже обережно припустити, що, скоріше за все, типологічна різниця між цими групами може мати хронологічну природу. Тоді пам'ятки першої групи будуть дещо більш ранніми (близько 22-21 ТЛ), а друга група – відповідати фазі ложері (близько 21,0-20,0 ТЛ). З інших паралелей індустріям першої групи назвемо комплекси Костьонк 9 [Палеолит..., 1982, с.109-113] і Пояни Роман (н. шар) у Східній Румунії [Пэунеску, 2001-2002].

Середній рівень (близько 20-18 ТЛ). Індустрії цього часу можна описати як граветоїдні з окремими оріньякськими елементами. Саме цьому явищу більш підходить визначення “оріньякоїдний епігравет” [Сапожников, 2003, с.230]. Така характеристика підтверджена і О.О. Кротовою, яка відмітила оріньякоїдні риси у інвентарі Амвросіївки, Анетівки II і Великої Акаржі [Кротова, 2000, с.95]. Проте вони настільки незначні, що дозволяють розглядати ці комплекси і в рамках раннього епігравету [Сапожников, 1995, с.174; 2002; и др.].

Верхній рівень (близько 18-16,5 ТЛ). Для цього часу зафіксовані лише індустрії раннього епігравету, в яких відсутні оріньяцькі риси. Специфіка цих і більш пізніх індустрій ТК в регіоні визначена у низці праць [Гиря, Сапожников, 1990; Сапожников, 1995; 2003-2004; Коваленко, 1993; Коваленко, Кетрару, 1999; Kovalenko, 1996; Оленковський, 1991; 2000; Залізник, 1998; 2000; Кротова, 2000; та ін.].

Заключна пора. Для усієї пори характерна присутність індустрій того ж граветоїдного ТК у його епіграветському і фінально-епіграветському проявах.

Нижній і середній рівні (16,5-15,0 та 15,0-13,0 ТЛ) репрезентовані значною кількістю пізніх епіграветських пам'яток, індустрії яких мають доволі близькі техніко-типологічні характеристики.

відноситись до часу близько 32 ТЛ свідчить й датування горизонту вулканічному попелу у Костьонках 14 (32 420±440/420) [Haesaerts et al. 2004 a]. На думку А.О. Синіцина, інвентар останнього можна охарактеризувати як оріньяк-дюфур, а його дата “знаходиться у повній відповідності з датами оріньяка – дюфур у Західній Європі” [Синицын и др., 2004, с.50].

* Зазначимо, що епіоріньяцька індустрія з типовими „дюфурами” відома у Сибірі поблизу Новосибірська. Йдеться про 6-й шар стоянки Шестаково, який надійно датований від 23 до 20 ТЛ [Деревянко и др., 2003, с.85-87, 124].

Верхній рівень (13,0-10,3 ТЛ). До цього часу відносяться лише так звані фінальноепіграветські індустрії. Для них характерна масова поява геометричних мікролітів, які поступово витісняють граветський мікроінвентар. На південному заході зони степів (два верхні шари Михайлівки), як і в Криму, у мікроінвентарі переважають сегменти і трикутники (трапеції зустрічаються рідше), а у решті частини регіону – крупніші трапеції, частіше з ретушшю у верхній частині (Царинка, Леонтіївка, Рогалицько-Передільські пам'ятки) [Сапожников, 2003, с.230, 289].

За названими ознаками виділено дві археологічні культури (АК) – шан-кобинська і осокорівська [Залізняк, 1998, с.115, 124-131]. Щоправда, у світлі „удревніння” гор. III-в Осокорівки [Станко, Свеженцев, 1988; Дворянинов, Сапожников, 2002], комплекс важко віднести до другої з названих АК. Крім того, рогалицько-передільські пам'ятки, напевно, не є однокультурними. Так, свою власну специфіку мають Передільське I, Рогалик II-а, Рогалик IX та ін. [Горелик, 2001], не кажучи вже про раніший Рогалик VII, який був згаданий нами вище. Поки що більш логічнішим є, слідом за О.Ф.Гореликом [1986], назвати цю спільність рогалицько-царинківською. Але й це ще не все, оскільки низка пам'яток степової зони (Сурский V у Надпоріжжі, Зимовники на Сіверському Донці та ін.) відносяться до зимовниківської АК, початок якої пов'язується з дріасом-III. Оскільки ця АК добре охарактеризована [Залізняк, 1998, с.150-159; Гавриленко, 2000], ми не будемо зупинятись на проблемах її датування.

Таким чином, індустріально-культурна послідовність, простежена за матеріалами зони степів, є виразною і доволі повною. Остаточо невирішеними залишаються питання хронології місцевих оріньяцьких пам'яток, а також в цілому питання атрибуції індустрій початкової пори пізнього палеоліту. З поки що нез'ясованих причин, нечисленими тут залишаються граветські і селетоїдні індустрії.

КРИМ

Хронологія. Загалом, переважно у гірських і передгірських районах, тут відомо майже 150 стоянок, місцезходжень і пунктів знахідок пізнього палеоліту [Колосов и др., 1990], разом з фінальнопалеолітичними [Бибииков и др., 1994], з яких розкопано близько 30. Слід підкреслити, що вирішення питань хронології кримського пізнього палеоліту ускладнено відсутністю абсолютних дат для низки виразних, в тому числі і багатошарових стоянок, а також специфікою застосування методів стратиграфії і палінології при дослідженні заповнень скельних печер, гrotів і навісів.

Згідно розробок автора, які базуються на даних геології, ідеях Г.А. Бонч-Осмоловського [1934], М.В. Аніковича [1991; Anikovich, 1992] та ін., а також техніко-типологічному аналізі кам'яного інвентаря, опорна пам'ятка пізнього палеоліту Криму – Сюрень I датована таким чином: нижній шар співставлений з нижнім рівнем середньої пори пізнього палеоліту, а середній і верхній шари – відповідно з її середнім та верхнім рівнями, але при цьому припускалась наявність на пам'ятці і пізніших матеріалів часу фінального палеоліту. Зауважимо, що такому підходу протирічать три наявні дати Сирені I (табл. 3), але ми не будемо зупинятись на цьому питанні, оскільки воно детально розглянуте у кількох роботах [Сапожников, 1995; 2002а; 2004б; 2004в; Sapozhnikov, 2003].

Ще раніше з'ясовано, що у Криму до верхнього рівня заключної пори пізнього палеоліту відноситься значна кількість комплексів фінального епігравету (шан-кобинської АК), а також зафіксована присутність на низці пам'яток шарів зі свідерськими індустріями або окремими

артефактами – Сюрень II (н. шар), Су-Ат III та ін. [Залізняк, Яневич 1987; Бибииков и др. 1994; Залізняк 1998; Cohen 1999; та ін.]. Дуже важливою для встановлення хронологічної послідовності стала колонка гроту Скелястого (табл. 3), яка демонструє існування епігравету від 18,3 до (мінімально) 14,6 ТЛ, на ґрунті якого формується фінальний епігравет (шан-кобинська АК), найбільш рання дата якої становить 12,8 ТЛ (табл. 3) [Yanevich et al., 1996; Cohen et al., 1996; Cohen, Gorelik, 1998].

Але ще більш показовішою і важливішою є колонка Буран-Каї III, в якій прослідковане послідовне залягання шарів, що вміщують індустрії так званого “східного селету” (шар С), середнього палеоліту (шар В-1), оріньяку (гор. 6.5-6.3), гравету (гор. 6.2-6.1), епігравету і фінального епігравету (шар V), а також свідеру (шар IV) [Yanevich et al., 1996; Яневич, 1999; Маркс, Монигал, 2000; Чабай, 2000]. Для цих культурних горизонтів отримано 10 дат, але дві з них (для гор. 6,5 і 6,2) різко випадають з загальної часової послідовності (табл. 3, № 6 и 8). Крім того, абсолютні дати є для стоянок Тав-Бодрак (в. шар) і Заскельна IX (табл. 3), причому інвентар останньої визначений як граветський О.О. Яневичем [1999, с.136]. Такими є основні матеріали з хронології пізнього палеоліту Криму, на підставі яких можна скласти наступну колонку*:

Рання пора – 32-22 ТЛ.

Нижній рівень – (32-28 ТЛ). Буран-Кая III (шар С і гор. 6,5-6,3), Тав-Бодрак.

Середній рівень – (28-25 ТЛ). Заскельна IX (в. шар).

Верхній рівень – (25-22 ТЛ). Буран-Кая III (гор. 6,2-6,1), Аджі-Коба (в. шар).

Середня пора – 22-16,5 ТЛ.

Нижній рівень – (22-20 ТЛ). Сюрень I (н. шар).

Середній рівень – (20-18 ТЛ). Сюрень I (сер. шар).

Верхній рівень – (18-16,5 ТЛ). Сюрень I (в. шар),

Заключна (пізня) пора – 16,5-10,3 ТЛ.

Нижній рівень – (16,5-15,0 ТЛ). Грот Скелястий (шар 7), Вишенне II (шари Б₂-В).

Середній рівень – (15,0-13,0 ТЛ). Грот Скелястий (шари 6-4), Вишенне II (шари А-Б₁), Сюрень III (н. шар)

Верхній рівень – 13,0-10,3 ТЛ. Грот Скелястий (гор. III-3, III-2, II і I), Сюрень II (н. шар – свідер) і азільські шари Шан-Коби, Мурзак-Коби, Фатьма-Коби, Буран-Каї III, а також Заміль-Коби (н. шар), Сюрень II (в. шар) та ін.

Як і у “степовій колонці”, частина комплексів віднесена до різних рівней лише на підставі техніко-типологічних ознак. Це – Вишенне II, усі шари якого, за О.О. Яневичем, датуються пізньольодовиків’ям (від дріасу-II до дріасу-III) [Яневич, 1992], а також Сюрень III [Тарасов, 1999]. Нами використані також розробки О.О. Яневича, який відзначив близькість матеріалів Заскельної IX з комплексами гор. 6.2-6.1 Буран-Каї III [1999, с.136]. Що стосується однієї з трьох дат селетоїдної індустрії Буран-Каї III (шар С) близько 36,7 ТЛ, то В.М. Степанчук доволі аргументовано датує її не раніше 32 ТЛ [Степанчук та ін., 2004, с.41].

Культурна послідовність. Отже, в Криму на ранньому етапі пізнього палеоліту присутні селетоїдні (Буран-Кая III, шар С) і оріньяцькі індустрії (Буран-Кая III, гор. 6.5-6.3), які замістилися граветськими (Буран-Кая III, гор. 6.2-6.1 і Заскельна IX). Під час середньої пори

* До неї не будуть включені середньопалеолітичні (мустерські) індустрії, які, за деякими відомостями, можуть “доживати” у Криму до середньої пори пізнього палеоліту [Степанчук та ін., 2004], що ніби-то підтверджує гіпотезу, раніше висловлену М.В. Аніковичем [1991].

тут відомі індустрії граветоїдного епіоріньяку (н. шар Сюрени I), оріньякоїдного епігравету (сер. шар Сюрени I) і раннього епігравету (в. шар Сюрени I). Надалі, до початку б'юлінгу, ми спостерігаємо тут тільки епіграветські індустрії, на ґрунті яких зростає фінальний епігравет.

Як бачимо, аналіз матеріалів і дві дати Заскельної IX протирічають висновку О.О. Яневича про те, що усі без винятку граветські комплекси Криму, розподілені ним на буран-кайську АК (гор. 6.2-6.1 Буран-Каї III, в. шар Сюрени I, Аджі-Коба), пам'ятки типу гроту Скелястого (ш. 7-5) та типу Вишенного II, датуються від 20 до 11 ТЛ [Яневич 2000]. Але О.О. Яневич не визнає присутності на півострові не лише епіоріньякських, але й ранніх граветських індустрій. Водночас, він же, наполягаючи на ранньому віці усього кримського оріньяку, на підставі техніко-типологічного аналізу чітко розподілив його на два типи індустрій – Сюрени I (н. і сер. шари) і Буран-Каї III (гор. 6.5-6.3), причому останній тип співставив з такими степовими пам'ятками, як Перемога I, Ворона III (н. шар) та ін. [Яневич, 1999; 2000].

Близьку, але все-таки іншу схему “індустріально-хронологічної варіабельності” пізнього палеоліту Криму запропонував Ю.Е. Деміденко, але у низці статей він більш чи менш детально аргументував лише раннє датування двох нижніх шарів Сюрени I [Деміденко, 2000; 2002; 2002а; та ін.]. На його погляд, вона має виглядати таким чином: “східний селет” (шар С Буран-Каї III) – близько 36-32 ТЛ; ранній оріньяк типу “кремс-дюфур” (він же оріньяк-0 – гор. G і H ниж. шару Сюрени I) – бл. 31,5-30 ТЛ; пізній оріньяк типу “кремс-дюфур” (гор. F і E сер. шару Сюрени I) – бл. 29,3-27 ТЛ; гравет (гор. D в. шару Сюрени I) – від 24-23 до 20 ТЛ; епігравет (гор. A в. шару Сюрени I, гор. 6.1-6.2 Буран-Каї III, Вишенне II, в. шар Аджі-Коби, Заскельна IX та ін.) – від 19-18 до 15 ТЛ; фінальний епігравет (конкретні комплекси не названі) – бл. 12-10 ТЛ [Деміденко, 2003].

Не важко впевнитися в тому, що і ця схема, в якій наявний ранній гравет, але відсутній епіоріньяк, також протирічить фактичним даним. Як було сказано вище, основні аргументи проти датування і культурної атрибуції індустрій нижнього і середнього шарів Сюрени I Ю.Е. Деміденко вже були нами викладені [Сапожников, 2002а; 2004в; та ін.]. Однак, їхня інтерпретація в межах усієї колонки пізнього палеоліту Криму змушує нас додати до них нові.

По-перше, не можна не помітити, що Ю.Е. Деміденко фактично “розірвав” колонку Сюрени I як мінімум на чотири частини, причому між середнім і верхнім шарами (пізнім оріньяком кремс-дюфур і граветом) з'явився хіатус близько 3 тис. років, а між граветом і епіграветом – від 1 до 2 тис. років. Таким чином загальні хронологічні межі цієї колонки виявились “розтягнутими” в часі від 31,5 до 15 ТЛ! Такий “оновлений погляд” на Сюрень I не може бути прийнятий категорично, оскільки ще ніхто не зміг аргументовано спростувати висновків геологів щодо того, що усі культурні шари цієї пам'ятки залягають у одній літологічній пачці, пов'язаній в цілому з максимумом Вюрму-III [Николаев, 1940; Иванова, 1969], тобто, мають датуватися приблизно від 22 до 16,5 ТЛ.

По-друге, з нових побудов Ю.Е. Деміденка витікає, що він сам вважає некоректними як мінімум дві (табл. 3, № 12-13) з трьох дат Сюрени I, оскільки вони повністю протирічають названим їм хронологічним межах “раннього оріньяку” Криму. Залишається повною загадкою, на підставі чого дослідник датує так званий “кримський оріньяк-0”. Відомо, що абсолютні дати відповідних пам'яток Європи укладаються в межі від 40 до 35,5 ТЛ [Djindjian et al., 1999, p. 178-179], а Ф. Джинджан схиляється до думки, що оріньяк-0 може відповідати інтерстадіалу вюрму (39-34 ТЛ) [Djindjian, 2003]. Не менш “доказово” Ю.Е. Деміденко датував і граветський епізод, оскільки дат від 24-23 до 20 ТЛ немає для жодної пам'ятки Криму. Абсолютно теж саме

слід сказати і про датування ним початку фінального епігравету (12 ТЛ), нижня межа якого, як було сказано вище, чітко продатована в Криму близько 12,8 ТЛ (табл. 3).

Але головний парадокс полягає в тому, що Ю.Е. Деміденко нещодавно написав статтю, в якій навів низку аргументів проти власної ж інтерпретації Сюрени I і відповідно схеми, яку ми розглядаємо. В ній він зібрав чимало даних щодо оріньяку-0, оріньяку-I-IV і епіоріньяку у Західній і Центральній Європі [Деміденко, 2003-а]. Проте, ознайомившись (навіть побіжно) з досягненнями західних археологів, Ю.Е. Деміденко, вірогідно, відчув, що трохи погарячкував і тому залишив у своїй колонці (між граветом і епіграветом) місце для епіоріньяку. У своєму екскурсі Ю.Е. Деміденко закликав нас виділяти оріньяк і епіоріньяк у Східній Європі “с учетом приведенных в статье хронологических и промышленных стандартов остальной Европы” і тоді *“использование европейских ориньякских эталонов... позволит лучше понять ситуацию при сопоставлении материалов, избавитесь от невразумительной ориньякоидной многовекторности и сделать европейский выбор палеолитоведам Восточной Европы”* [Деміденко, 2003а, с.167]. І дійсно, краще важко сказати! Ось тільки я адресував би таке блага побажання його авторові, який не тільки не побачив оріньякоїдних індустрій у власній Батьківщині, але й не помітив, що і оріньяк, і епіоріньяк вже давно виділені, описані, а у деяких випадках непогано датовані не тільки у Східній Європі, зокрема, в зоні степів і Криму, але й у Костьонках і навіть у Сибірі та на Алтаї.

ОБГОВОРЕННЯ

Таким чином, хронологія і культурна періодизація пізнього палеоліту Криму принципово не відрізняється від загальної ситуації, простеженої у степовій зоні. До небагатьох особливостей можна віднести наявність в Криму як мінімум до 28,5 ТЛ (але можливо і пізніше) середньопалеолітичних індустрій, відсутність пізніших селетоїдних пам'яток, а також присутність виразного свідерського епізоду, який мав місце на одному з середніх етапів шанкобинської АК (у дріасі-II, але скоріше – на початку дріасу-III). З найхарактерніших рис загальної колонки півдня Східної Європи відмітимо відсутність верхньопалеолітичних комплексів, надійно датованих початковою порою пізнього палеоліту (до 32 ТЛ) і присутність дуже виразних епіоріньяцьких, епіграветських та фінальноепіграветських індустрій.

Загалом, схема розвитку пізнього палеоліту розглянутого нами регіону не вступає у помітні протиріччя з культурною послідовністю сусідніх регіонів – Середнього Подністер'я, Східного Прикарпаття, Костьонківсько-Боршевського та інших регіонів. Разом з цим, автор не схильний переоцінювати близькість пізнього палеоліту як названих, так і неназваних територій і зовсім не спростовує можливості наявності певних культурно-хронологічних розбіжностей між ними. Підкреслюю, що пошук таких моментів не входив до завдань цієї статті, але він може стати можливим в разі застосування більш чутливого інструментарію шляхом використання детального техніко-типологічного аналізу, спрямованого на виділення окремих історико-культурних спільностей і археологічних культур.

Переходячи до проблеми регіональної періодизації, ми не можемо не врахувати праць, в яких розглядаються загальні принципи підрозділу пізнього палеоліту Східної Європи. Серед них помітне місце займають статті М.В. Аніковича. У його схемі межа між ранньою і середньою порами пізнього палеоліту проведена близько 25-24 ТЛ*. До середньої пори включено більшу частину пам'яток пізньольодовиків'я, а її верхня межа встановлена близько

* Нещодавно М.В. Анікович погодився (при низці умов) підняти її до 23 ТЛ (лист автору від 25.07.2004).

13,0 ТЛ [Аникович, 1994, с.149 и др., рис. 3; 2003; и др.]. А.О. Синіцин і М.Д. Праслов також користуються триступеневою періодизацією, хоча виділяють не пори (періоди), а хронологічні групи: ранню – 37-27, середню – 27-20 і пізню – 20-11 ТЛ. Автори стверджують, що спочатку в окремих регіонах мають бути створені власні колонки пам'яток, оскільки періодизаційні етапи, відображають зміни культурно-історичного рангу, навіть в межах Східної Європи можуть датуватися по-різному. Вчені особливо підкреслили важливість рубежу близько 20-18 ТЛ, коли практично в усій Європі, Передній Азії і Північній Африці відбулись культурні зміни “рівня і статусу періодизаційних”, але саме для зони степів припустили встановлення “у якості періодизаційної одиниці” межі близько 22-21 ТЛ [Синицын и др., 1997, с.39 и др., рис. 6-8]. Нещодавно П.М. Долуханов також опублікував подібну періодизацію для верхнього палеоліту усієї Європи: ранній етап – 40-30, середній етап – 30-18, пізній етап – 18-10 ТЛ [Долуханов, 2000, с.67].

Як було показано вище, більш або менш чітка культурна єдність усього регіону у кордонах степової зони і Криму простежується тільки з 22 ТЛ (епіоріньяк і граветоїдний епіоріньяк). Масив епіграветських індустрій, що існував тут близько 19-13,0 ТЛ, був доволі однорідним, причому подібні комплекси цього кола розповсюджені набагато ширше – у лісостеповій Україні і Росії, Молдові, Румунії, на Балканах і в інших регіонах. У фінальному палеоліті близько 13,0-10,3 ТЛ культурна своєрідність знову практично звелася до кордонів регіону (шан-кобинська, рогалицько-царинківська і, можливо, ранні пам'ятки зимівникської АК).

Наявність на початку ранньої пори пізнього палеоліту у регіоні індустрій двох різних ТК (оріньякоїдного і селетоїдного), які в інших регіонах зародились ще під час початкової пори пізнього палеоліту, дають підстави вважати межу між початковою і ранньою порою близько 32 ТЛ не періодизаційною (у культурно-історичному сенсі), а суто хронологічною [Аникович, 2000]. Абсолютно те ж саме слід сказати і про межу між середньою і заключною порою пізнього палеоліту регіону близько 16,5 ТЛ, оскільки епіграветські індустрії з'являються тут раніше.

Водночас межа між ранньою і середньою періодом близько 22 (або 23) ТЛ, скоріше за все, має інше смислове навантаження, оскільки для цього часу ми можемо говорити про початок поступового, але остаточного зникнення (вимирання) оріньякоїдних традицій і про початок розповсюдження епіграветських традицій, які в тому чи іншому вигляді дожили до початку голоцену і стали підґрунтям для генези мезолітичних культур. Говорячи про рубіж близько 18 ТЛ, можна констатувати, що на півдні Східної Європи він не мав періодизаційного статусу, хоча в інших, наприклад, північніших регіонах, саме з цього часу можна казати про початок панування епігравету. Межу близько 13,0 ТЛ також слід визнати періодизаційною, бо саме в цей час розпочався розподілення епіграветської єдності на більш вузькі спільності, вірогідно, викликані кардинальними змінами природного середовища на початку б'юлінгу.

Отже, етапи культурно-історичної періодизації пізнього палеоліту півдня Східної Європи можуть бути позначені таким чином: рання пора – приблизно до 22 ТЛ (початок зараз зафіксований близько 32 ТЛ, але напевно стане давнішими), середня пора – 22-13,0 ТЛ, заключна (фінальна) пора – 13,0-10,3 ТЛ. Звернемо увагу на те, що обидві межі близько 22 та 13,0 ТЛ пов'язані з більш або менш суттєвими змінами у природному оточенні. Перший – з початком похолодання останньої льодовикової фази, а другий – з її закінченням.

Подяки. Автор висловлює щирі подяки своїм друзям і колегам: В.М. Степанчуку за фахові консультації з палеоліту Криму, М.В. Аніковичу за цінні зауваження методологічного

характеру і Ф. Джинджану, завдяки якому були отримані радіовуглецеві дати для печери Іллінки, Великої Акаржі та інших пам'яток регіону.

Таблиця 1

Кореляція геохронологічних колонок з загальною схемою періодизації пізнього палеоліту*

Тис. років BP	Схема М.Ф. Веклича			Схема Ф. Джинджана			Загальна схема періодизації				
	Горизонти	Підгоризонти	Відкладення і події	Період	Індекси фаз	Фази	Пори	Рівні	Події і фази		
10,3											
13,0	Пізньюльдовік	Підгрунтя В	Dr-III Al Dr-II Bl	6	AD	Al Dr II Bl	Пізня	Верхній	Dr-III Al Dr-II Bl		
15	Причорноморський (рґ)	рґ ₃	Лес	5	Фази відсутні Dr-I				Середній	Середній	Dr-Ic Рауніс Dr-Iб
		рґ ₂	Грунт (ляско)		4E	Ляско					Нижній
20	Причорноморський (рґ)	рґ ₁	Лес	4	4D	Махімум	Середня	Верхній	Середній	Dr-Ia Махімум	
					4C	Ложері				Нижній	Ложері Початок гляціалу
					4B	Махімум					
					4A						
25	Дофіновський (df)	df _c	Грунт	3	3C		Рання	Верхній			
		df _b	Грунт		3B	Тюрсак			Тюрсак		
30	Дофіновський (df)	df _a	Грунт	2	2D	Мезьє	Рання	Середній	Мезьє		
					2C				Нижній	Арсі	
					2B	Арсі					
35	Частина бузького (bg)	bg ₂	Леси	1	Нет индексів	Лез коте	Початкова		Лез коте		
		bg ₁	Леси і ґрунти			Хенгело			Хенгело		
40											

Складено за: [Веклич, 1982, 1987; Djindjian, 2002; Dansgaard et al., 1993; Сапожников, 2004; та ін.].

Таблиця 2
Абсолютні дати пізньопалеолітичних
пам'яток азово-причорноморських степів

№	пам'ятки, шари	матеріал	дати, індекси	джерела
1	Бірючя Балка II: 3	кістка	31 560±200 (Beta-183589)	Матюхин, 2004
2	- " -	кістка	26 390±200 (Beta-177776)	- " -
3	Бірючя Балка II: 3а	кістка	26 630±230 (Beta-183588)	- " -
4	Бірючя Балка I: 3	кістка	36 000±280 (Beta-183587)	- " -
5	Іллінка	кістяне зброя	27 500±210 (Ки-11681)	Djindjian et al., 2005
6	Печера Нордмана у Нерубайському	кістка	26 930±980	Kurten, 1969
7	Міра: I	дер. вугілля	27 600±370 (Ки-8152)	Степанчук та ін. 2004а
8	- " -	дер. вугілля	27 200±380 (Ки-8153а)	
9	- " -	дер. вугілля	27 300±390 (Ки-8154)	- " -
10	- " -	кістка	27 050±350 (Ки-8158)	- " -
11	- " -	кістка	26 610±400 (Ки-10283)	- " -
12	- " -	дер. вугілля	27 080±400 (Ки-10284)	- " -
13	- " -	грунт	28 450±1100 (Ки-8381)	- " -
14	- " -	дер. вугілля	26 590±490/460 (GrA-20019)	- " -
15	Міра: II/1 залишки пожежі - ?	дер. вугілля	26 800±390 (Ки-8155)	- " -
16		дер. вугілля	27 160±390 (Ки-10346)	- " -
17	- " -	дер. вугілля	27 830±580/540 (GrA-20020)	- " -
18	Міра: II/2	дер. вугілля	27 200±360 (Ки-8156)	- " -
19	- " -	дер. вугілля	27 510±400 (Ки-8201)	- " -
20	- " -	дер. вугілля	27 750±590/550 (GrA-20033)	- " -
21	Ліски*	зуби мамонта	19 200±200 (ЛІЕ-2946)	Синицын и др., 1997
22	- " -		23 770±1540 (ЛІЕ-4456)	
23	Сагайдак I: н.ш.	зуби мамонта	21 240±200 (ЛІЕ-1602а)	- " -
24	- " -		20 300±200 (ЛІЕ-1602б)	- " -
25	Муралівка	кістка	19 630±200 (ЛІЕ-1601)	- " -
26	- " -	кістка	18 780±300 (ЛІЕ-1438)	- " -
27	Золотівка I	кіст. вугілля	17 400±700 (ГИН-1968)	- " -
28	- " -	кістка	13 600±1000(ГИН-8002)	- " -
29	Ями	кістка	19 300±180 (Ки-10356)	Кротова, 2003
30	Анетівка II	кіст. вугілля	18 265±1650 (ЛІЕ-4066)	Синицын и др., 1997
31	- " -	кістка	18 040±150 (ЛІЕ-2424)	
32	- " -	кістка	19 170±120 (ЛІЕ-2947)	- " -
33	- " -	зуб мамонта	24 600±150 (ЛІЕ-2624)	- " -
34	- " -	кіст. вугілля	19 090±980 (ЛІЕ-4610)	- " -
35	Амвросіївка, кістковище	кістка	15 250±150 (ЛІЕ-1637)	- " -
36		кістка	20 620±150 (ЛІЕ-1805)	- " -
37	- " - (гор. II)	зуби бізона	21 500±340 (ЛІЕ-3403)	Кротова, 2003
38	- " - (гор. I)	кістка	18 700±240 (ОхА-4890)	- " -
39	- " - (гор. I)	кістка	18 860±220 (ОхА-4891)	- " -
40	- " - (гор. II-III)	кістка	18 700±220 (ОхА-4892)	- " -

41	- “ - (гор. II-III)	кістка	18 620±220 (ОхА-4893)	- “ -
42	- “ - (гор. IV)	кістка	18 220±200 (ОхА-4894)	- “ -
43	- “ - (гор. VI)	кістка	18 660±220 (ОхА-4895)	- “ -
44	- “ - (кв. 4-В 1994)	кістка	18 040±200 (Кі-9704)	- “ -
45	- “ - (гор. I)	кістка	18 350±200 (Кі-9705)	- “ -
46	- “ - (гор. V)	кістка	18 240±200 (Кі-9706)	- “ -
47	- “ - (кв. 2-В 1993 г.)	кістка	17 800±200 (Кі-9709)	- “ -
48	- “ - (гор. I-III)	кістка	15 900±200 (Кі-10307)	- “ -
49	Амвросіївка, стоянка (гор. V)	кістка	18 450±200 (Кі-9707)	- “ -
50	- “ - (тр. IX 2000 г.)	кістка	18 700±200 (Кі-9708)	- “ -
51	Велика Акаржа (розкоп Д 1992 р.)	кістка	19 200±200 (Кі-11307)	Djindjian et al., 2005
52		кістка	19 055±200 (Кі-11340)	- “ -
53		кістка	18 760±210 (Кі-11306)	- “ -
54	Федорівка: 2	кістка	15 200±110 (Кі-10354)	Кротова, 2003
55	Федорівка: 1	кістка	14 600±110 (Кі-10355)	- “ -
56	Вознесенка IV, (нижн. шар)	кістка	16 900±100 (Кі-6359)	Оленковський, 2000а
57	Вознесенка IV, (серед. шар)	кістка	19 400±80 (Кі-6358)	- “ -
58	Дмитрівка	кістка	16 520±95 (Кі-5826)	- “ -
59	Нововолодимирівка II	кістка	19 340±95 (Кі-6203)	- “ -
60	Говоруха	кістка	20 190±180 (Кі-10357)	Кротова, 2003
61	Кам’яна Балка II: 2	кіст. вугілля	10 900±400 (ОхА-699)	Синицын и др., 1997
62		кіст. вугілля	13 600±180 (ОхА-778)	
63	- “ -	кіст. вугілля	15 400±1200 (ГИН-2940)	- “ -
64	- “ -	кіст. вугілля	13 200±500 (ГИН-2941)	- “ -
65	- “ -	кіст. вугілля	15 350±550 (ГИН-3472)	- “ -
66	- “ -	кіст. вугілля	12 050±2100 (ГИН-2940а)	- “ -
67	- “ -	кіст. вугілля	14 800±400 (ГИН-7921)	- “ -
68	- “ -	кіст. вугілля	12 700±700 (ГИН-7922)	- “ -
69	- “ -	обпал. кістка	15 100±700 (ГИН-3772)	- “ -
70	- “ -	кістка	11 400±1300 (ГИН-3716)	- “ -
71	- “ -	кістка	10 000±750 (ГИН-4024)	- “ -
72	- “ -	?	15 610±80 (GrA-17349)	Леонова, 2002
73	- “ -	?	15 590±80 (GrA-17937)	- “ -
74	- “ -	?	14 850±80 (GrA-964)	- “ -
75	Кам’яна Балка I	кіст. вугілля	14 670±105 (АА-4797)	Leonova, 1994
76	Солоне озеро IXа	кістка	14 800±80 (Кі-6360)	Оленковський, 2000а
77	Солоне озеро IX	кістка	13 460±80 (Кі-5825)	
78	Солоне озеро VI	кістка	13 030±70 (Кі-6206)	- “ -
79	Солоне озеро VI	кістка	12 890±100 (Кі-6202)	- “ -
80	Солоне озеро Ia	кістка	12 700±60 (Кі-6357)	- “ -
81	Леонтьівка	кістка	12 150±90 (Кі-6201)	- “ -
82	Роголік VII	кістка	11 400±140 (Кі-8476)	Горелик, 2001

* Стоянка Ліски розташована у лісостеповій зоні.

Таблиця 3
Абсолютні дати пізньопалеолітичних комплексів Кримського півострова

№	пам'ятки, шари	матеріал	дати, індекси	джерела
1	Буран-Кая III: С (селет)	кістка	36 700±1500 (OxA-6868)	Маркс, Монигал, 2000
2	- “ -	кістка	32 350±700 (OxA-6672)	- “ -
3	- “ -	кістка	32 200±650 (OxA-6869)	- “ -
4	B1 (MP)	кістка	28 520±460 (OxA-6674)	- “ -
5	B1 (MP)	кістка	28 840±460 (OxA-6673)	- “ -
6	гор. 6.5 (орін'як)	кістка	34 400±1200 (OxA-6990)	- “ -
7	гор. 6.5 (орін'як)	кістка	28 700±620 (OxA-4128)	Чабай и др., 1998
8	гор. 6.2 (гравет)	кістка	30 740±460 (OxA-6882)	Маркс, Монигал, 2000
9	V-? (фін.спігравет)	кістка	11 950±130 (OxA-4127)	Чабай и др., 1998
10	V-? (фін.спігравет)	кістка	11 900±150 (OxA-4126)	- “ -
11	Тав-Бодрак шар в.	кістка	30 790±80 (GrA-5446)	Степанчук и др., 2004
12	Сюрень I гор. Н	кістка	28 200±440 (OxA-8249)	Otte et al., 1996
13	гор. Ga	кістка	28 450±600 (OxA-5154)	- “ -
14	гор. Fb1-Fb2	кістка	29 550±700 (OxA-5155)	- “ -
15	Заскельна IX шар в.	кістка	26 700±200 (Ki-11682)	Djindjian et al., 2005
16	- “ -	кістка	25 600±200 (Ki-11678)	- “ -
17	Грот Скелястий: шар VII -?	кістка	18 300±220 (OxA-4889)	Cohen et al., 1997
18	шар VII	вугілля	14 880±180 (OxA-5161)	- “ -
19	шар VI	вугілля	15 020±150 (OxA 5167)	- “ -
20	шар V	вугілля	15 510±310 (LU-2133)	- “ -
21	шар IV	вугілля	14 570±140 (OxA-5166)	- “ -
22	шар III-3	кістка	12 820±170 (OxA-4888)	- “ -
23	- “ -	вугілля	11 750±120 (OxA-5165)	- “ -
24	шар III-2	вугілля	11 620±110 (OxA-5164)	- “ -

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В.

- 1991 Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. – Автореф. дисс...доктора ист. наук. – Санкт-Петербург. – 40 с.
- 1994 Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. – № 3. – С. 138-144.
- 2000 Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // SP. – № 1. – С.11-30.
- 2003 Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // АЭАЕ. – № 2 (14). – С.15-29.

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю.

- 1994 Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – Одеса: Весть. – 240 с.

Бонч-Осмоловский Г.А.

- 1934 Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции АИЧПЕ. – Вып. V. Ленинград-Москва-Новосибирск. – С. 114-183.

Борисковский П.И.

1953 Палеолит Украины. Историко-археологические очерки. – МИА. – № 40. – 464 с.

Веклич М.Ф.

1982 Палеозтапність і стратотипи почвенних формацій верхнього кайнозоя. – Київ: Наукова думка. – 202 с.

1987 Проблемы палеоклиматологии. – Киев: Наукова думка. – 190 с.

Гавриленко І.М.

2000 Зимівниківська археологічна культура: до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України. – Полтава. – 129 с.

Герасименко Н.П.

1997 Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников // АА. – № 6. – С. 3-64.

2003 Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях. – С. 116-122.

2004 Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на території України. – Автореф. дисс... доктора геогр. наук. – Київ. – 39 с.

Гіря С.Ю., Сапожников І.В.

1990 Пізньопалеолітична стоянка Кам'янка в Нижньому Подністров'ї: технологія та типологія крем'яних воробів // Охорона та дослідження пам'яток археології в Україні в 1989 році. Тези доповідей науково-практичного семінару. – Вінниця. – С. 31-32.

Горелик А.Ф.

1986 Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. – Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ленинград: ЛОИА. – 14 с.

Горелик А.Ф.

2001 Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Киев-Луганск. – 366 с.

Дворянинов С.О., Сапожников І.В.

2002 Про час появи геометричних мікролітів у кам'яному віці Дніпровського Надпорожжя // КДУ. – Вип. 1. – С. 116-120.

Демиденко Ю.Э.

2000 “Крымская загадка” – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрень I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // SP. – № 1. – С. 97-124.

2002 Сюрень I (Крым): загальний археологічний контекст і специфіка поселень носіїв індустрії раннього ориньяку типу кремс-дюфур // Археологія. – № 2. – С. 3-9.

2002a Навес Сюрень I (Крым): индустриально-хронологическая колонка памятника и ориньякские комплексы // АЗ. – Вып. 2. – С. 29-67.

2003 Верхний палеолит Крыма: индустриально-хронологическая вариабельность // АЗ. – Вып. 3. – С. 36-50.

2003a Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // КДУ. – Вып. 4. – С. 150-175.

Деревянко А.П., Молодин В.И., Зенин В.Н., Лецинский С.В., Мащенко Е.Н.

2003 Позднепалеолитическое местонахождение Шестаково. – Новосибирск. – 168 с.

Деревянко А.П., Шуньков М.В.

2004 Становление верхнепалеолитических традиций на Алтае // АЭАЕ. – № 3. – С. 12-40.

Долуханов П.М.

2000 Истоки этноса. – Санкт-Петербург: Европейский дом. – 221 с.

Ефименко П.П.

1953 Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. / III-е изд. – Киев: Изд-во АН УССР. – 663 с.

Залізняк Л.Л.

1998 Передісторія України X-V тис. до н.е. – Київ: Бібліотека українця. – 306 с.

2000 Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // Археологія. – № 2. – С. 4-11.

Залізняк Л.Л., Яневич О.О.

1987 Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія. – Вип. 60. – С. 6-17.

Иванова И.К.

- 1969 Геологические условия нахождения палеолита на территории СССР // БМОИП. – Отд. геол. – Т. XLIV (3). – С.13-39.

Коваленко С.И.

- 1993 Поздний палеолит Молдавского Приднестровья: проблемы культурогенеза, функций орудий, хозяйства. – Автореф. дисс...канд. ист. наук. – Санкт-Петербург: ИИМК РАН. – 19 с.

Коваленко С.И., Кетрару Н.А.

- 1999 Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в днестровской зоне Молдавии // SP. – № 1. – С.168-195.

Коев В.Ю., Степанчук В.Н.

- 2000 Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // SP. – № 1. – С.31-53.

Колосов Ю.Г.

- 1991 Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму // Археологія. – № 1. – С.3-10.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.

- 1990 Палеолит Крыма. Поздний палеолит. – Вып. I. – Киев. – 41 с. (препринт).

- 1990а Палеолит Крыма. Поздний палеолит. – Вып. II. – Киев – 49 с. - (препринт).

Кротова А.А.

- 2000 Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье // АА. – № 9. – С. 89-98.

- 2003 Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // КДУ. – Вып. 4. – С. 183-198.

Леонова Н.Б.

- 2002 Динамика изменений природного окружения и структур верхнепалеолитических памятников в Приазовье: на юге России // Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – Санкт-Петербург: Академ-Принт. – С. 50-57.

Леонова Н.Б., Несмеянов С.А., Спиридонова Е.А., Сычева С.А.

- 2002 Стратиграфия покровных отложений и реконструкция условий обитания древнего человека на позднепалеолитической стоянке Каменная Балка II // SP. – № 1. – С. 523-537.

Маркс Э.Е., Монигал К.

- 2000 Конец среднего и начало верхнего палеолита в Крыму в свете материалов стоянки Буран-Кая III // SP. – № 1. – С.84-96.

Матюхин А.Е.

- 2004 Мустьерские и позднепалеолитические индустрии в устье Северского Донца // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. Материалы международной конференции. – Воронеж: Истоки. – С.112-114.

Николаев Н.И.

- 1940 Материалы к геологии палеолита Крыма и связанные с ним некоторые общие вопросы четвертичной геологии // БМОИП. – Отд. геол. – Т. XVIII (20). – С. 37-54.

Оленковский Н.П.

- 1991 Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон. – 202 с.

- 2000 Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епіграфету України. – Херсон: Придніпров'я. – 171 с.

- 2000а Пізній палеоліт нижньодніпровського регіону у світлі радіовуглецевого датування // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса: Астропринт. – С. 185-196.

Паунеску А.

- 2002 Многослойная стоянка Лапош (Пояна Роман) в Румынии // SP. – № 1. – С.415-426.

Рогачев А.Н., Аникович М.В.

- 1984 Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва: Наука. – С.162-271.

Сапожников И.В.

- 1995 Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Г.В.Сапожникова, Г.Ф. Коробкова, Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одеса-Санкт-Петербург – С.149-176.

- 2002 Велика Акаржа та періодизація пам'ятників середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів // Археологія. – № 3. – С. 68-80.
- 2002a Сюрень I – “кримська загадка” або закономірне явище у пізньому палеоліті південної України // КДУ. – Вип.1. – С. 43-56.
- 2003 Большая Акаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – Киев: Шлях. – 304 с.
- 2004 Стоянка Чобручи и периодизация заключительного этапа позднего палеолита причерноморских степей // SP. – № 1. – (в печати).
- 2004a Хроностратиграфическое обоснование для общей и региональных периодизаций позднего палеолита Евразии // АЭАЕ. – № 3. – С.2-11.
- 2004б Многослойная стоянка Михайловка (Белолесье): проблемы стратиграфии и датировки // ССПК. – Т. XI. – С.299-316.
- 2004в Хронология и культурная периодизация позднего палеолита Северного Причерноморья: с параллелями из Костенковско-Борщевского района // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. Материалы международной конференции. – Воронеж: Истоки. – С. 131-132.
- 2004г Еще раз о так называемой “крымской загадке”: поздний палеолит навеса Сюрень I // Костенки и проблемы ранней поры верхнего палеолита Восточной Европы. – Санкт-Петербург: Академ-Принт. – (в печати).
- 2005 Хронология и периодизация позднего палеолита Степной Украины // АА. – Вып. 14. – (в печати).
- Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д.*
- 1997 Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: проблемы и перспективы. – Санкт-Петербург – С. 21-66.
- Синицын А.А., Хоффекер Дж.Ф., Синицына Г.В., Спиридонова Е.А., Гуськова Е.Г., Форман С., Очередной А.К., Бессуднов А.А., Миронов Д.С., Рейнолдс Б.*
- 2004 Костенки 14 (Маркина Гора) // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. Материалы международной конференции. – Воронеж: Истоки. – С. 39-59.
- Спиридонова Е.А.*
- 1991 Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене – голоцене. – Москва: Наука. – 222 с.
- Станко В.Н., Свеженцев Ю.С.*
- 1988 Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. – № 57. – С. 116-120.
- Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Ван дер Плихт Й.*
- 2004 Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // КДУ. – Вип. 5. – С.34-61.
- Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., Ван дер Плихт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г.*
- 2004 Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // КДУ. – Вип. 5. – С.62-98.
- Тарасов Л.М.*
- 1999 Сюрень III: нижний культурный слой // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон: Придніпров'я. – С.91-98.
- Чабай В.П.*
- 2000 Особенности перехода от среднего к позднему палеолиту Крыма // SP. – № 1. – С.54-83.
- 2003 Хронология и экология перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе // КДУ. – Вип. 5. – С.120-137.
- Чабай В.П., Маркс Э., Отт М.*
- 1998 Вариабельность средней и ранней поры позднего палеолита в Крыму: предварительные итоги международного археологического проекта // Археологія. – № 4. – С.19-47.
- Яневич А.А.*
- 1992 Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я: нові матеріали. – Херсон. – С.20-31.
- 1999 Буран-Кая 3 в комплексі пізнього палеоліту Криму // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон: Придніпров'я. – С.132-140.
- 2000 Буран-кайська культура гравету Криму // Археологія. – № 2. – С.11-19.

Anikovich M.

1992 Early Upper Paleolithic Industries of Eastern Europe // JWP. – Vol. 6. – N 2. – P. 205-245.

Bosselin B., Djindjian F.

2002 Un essai de reconstitution du climat entre 40.000 BP et 10.000 BP à partir de séquences polliniques de tourbières et de carottes océaniques et glaciaires à haute résolution // *Archeologia et Calcolatori*. – Vol. 13. – P.275-298.

Cohen V.

1999 The Population of South Russian Plain after the Maximum of the Second Pleniglacial // *FQ*. – № 70. – P. 363-384.

Cohen V., Gerasimenko N., Rekovetz L. & A. Starkin.

1997 Chronostratigraphy of Rockshelter Skalisty: Implications for the Late Glacial of the Crimea // *PE*. – Vol. 9. – P. 325-356.

Cohen V., Gorelik A.

1998 The Final Paleolithic of the Northern Black Sea Coast // *Préhistoire d'Anatolie. Genese de deux mondes*. – Liège: ERAUL 85. – P. 427-445.

Cohen V., Otte M.

1996 Some Chronological Problems of the Upper Paleolithic Azov-Pontic Area in Light of New Radiocarbon Data from Crimea // *PE*. – Vol. 9. – P. 363-392.

Cohen V. Yu., Stepanchuk V. N.

1999 Late Middle and Early Upper Palaeolithic Evidence From the East European Plain and Caucasus: a New Look at Variability, Interactions, and Transitions // JWP. – Vol. 13. – № 3. – P. 265-319.

2001 Middle to Upper Palaeolithic transition in the Eastern Europe // *PE*. – Vol. 16-17. – P. 111-32.

Dansgaard W., Johnsen S. J., Clausen H. B., Dahlenssen D., Gundestrup N. S., et al.

1993 Evidence for General Instability of Past Climate from a 250 kyr Icecore Record // *Nature*. – № 364. – P. 63-65.

Demidenko Yu. & Otte M.

2001 Siuren I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // *PE*. – Vol. 16-17. – P.133-146.

Djindjian F.

2002 Peuplements & adaptations au paléolithique supérieur en Europe Occidentale // *Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур*. – Санкт-Петербург: Академ-Принт. – С. 20-26.

2002a Ruptures et continuités dans les industries du maximum glaciaire en Europe Centrale et Orientale: la question de l'épigravettien // *Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы*. – Санкт-Петербург: Академ-Принт. – С. 53-62.

2003 Chronologie et climato-stratigraphie du paléolithique supérieur ancien français à partir des données du Périgord // *Geophysical and Archaeological Chronologies for the Upper Paleolithic. Proceedings of the Intern. Colloquium of Ravello*. – Bari. – P. 283-298.

Djindjian F., Kozłowski J., Otte M.

1999 Le paléolithique supérieur en Europe. – Paris: Armand Colin. – 474 p.

Djindjian F., Sapozhnikov I., Stepanchuk V. & Sapozhnikova G.

2005 Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area // *Le Paleolithique Superieur dans le bassin Mediterranéen: 38000-10000*. – Nerja. – (in press).

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L.

2004 Cadre stratigraphique et chronologique du gravettien en Europe Centrale // *The Gravettian along the Danube*. – Brno. – P. 33-56.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J.

2003 The East-Carpathian Loess Record: a reference for the Middle and Late Pleniglacial stratigraphy in Central Europe // *Quaternaire*. – Vol. 14. – № 3. – P. 163-188.

Haesaerts P., Sinitsyn A., Damblon F., Van der Plicht J.

2004a Kostenki 14 (Voronezh, Central Russia): New Data on Stratigraphy and Radiocarbon Chronology // *Acts of the XIVth UISPP Congress (Liege, 2001). General Sessions and Posters. Section 6: Upper Palaeolithic*. – BAR-1240. – P. 169-180.

Kovalenko S.

1996 The Upper Paleolithic Industries in the Dniester Zone of Moldavia // *PE*. – Vol. 9. – P. 233-267.

Krotova A. A.

1995 Chronostratigraphie du paleolithique superieur des steppes d'Azov et de la mer Noire // *PALEO – Supplement*. – N 1. – Actes du Colloque de Miscolc. – June. – P. 227-233.

Kurten B.

- 1969 Radiocarbon Date for the Cave Bear Remains (*Ursus Spelaeus*) from Odessa // *Soc. Scient. Fennica. Comm. Biolog.* – Vol. 31. – P. 1-3.

Leonova N.B.

- 1994 The Upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone // *JWP.* – Vol. 8. – No 2. – P. 3-50.

Otte M., Noiret P., Tatartsev S., Lopes-Bayon I

- 1996 L'Aurignacien de Siuren I (Crimée): fouilles 1994 et 1995 // *The Upper Palaeolithic. Colloquium XI. The Late Aurignacian.* – № 6. – Forli. – P. 123-137.

Reussen H., Isarin R.F.B., Vandenbrghe J. et al.

- 2001 Rapid Climatic Warming at the End of the Last Glacial: New Perspectives // *Global and Planetary Change.* – Vol. 30. – P. 155-165.

Sapozhnikov I.V.

- 2003 Some Problems of the Early Upper Paleolithic of the South Ukraine // 9th Annual meeting European Assosiations of Archaeologist. Final Programme and Abstracts. – Sankt-Petersburg – P. 71.

- 2004 A Chronostratigraphic Basis for General and Regional Subdivisions of the Eurasian Upper Paleolithic // *AEAE.* – № 3. – P. 2-11.

Walker M.J.C.

- 1995 Climatic Changes in Europe During the Last Glacial/Interglacial Transition // *Quaternary International.* Vol. 25. – P. 63-76.

Yanevich A.A., Stepanchuk V.N., Cohen V.

- 1996 Buran-Kaya III and Skalisty Rockshelter: two new dated Late Pleistocene sites in the Crimea. – PE. – Vol. 9. – P. 315-324.

Ihor Sapozhnikov

Chronology and periodization of the Late Paleolithic of Eastern Europe

The author summarized the most important results of studies on chronology and periodization of the Late Paleolithic of Eastern Europe, analyzes old and new problems and outlanes perspectives for next investigations. The general geochronological scheme of development of Late Paleolithic is used. It was created by author on the base of works of M. Veklych with consideration of new materials. He discusses different periodization schemes for the sites of steppe zone and Crimea. Three stages of culture-historical periodization of Late Paleolithic of the south of Eastern Europe are defined: early stage (to 22000 BC), middle stage (22000-13000 BC), final stage (13000-10300 BC).